

9. Артамоновъ Н.Н. Потоцкій, графъ Станиславъ-Феликсъ // Русскій Біографическій словарь. – Т. XII. Плавильщиковъ–Примо. – СПб., 1905.
10. Смолій В.А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. – К., 1978.
11. Центральний державний історичний архів України в місті Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 49. – Оп. 1. – Спр. 36.
12. Łojek J. Potomkowie Szczęsnego: Dzieje fortuny Potockich z Tulczyna. – Lublin, 1988.
13. Державний архів Київської області. – Ф. 782. – Оп. 1. – Спр. 9214.
14. Маркина В.А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (социально-экономическое развитие). – К., 1961.
15. Ходорковський М. Масонський рух у Галичині (друга половина XVIII ст.) // Київська старовина. – 1999. – № 3.
16. Pulaski F. Listy Szczęsnego Potockiego do Katarzyny II i Zubowa // Kwartalnik Historyczny. – 1903. – R. 17.
17. Ходоровський М. Масонство і Україна: за матеріалами діяльності вільних мулярів XVIII ст.: Історико-архівні нариси. – К., 2004.
18. Serczyk W. Wlosc Humanska w drugiej polowie XVIII wieku (Z problematyki społecznej i gospodarczej) // Zeszyty naukowe uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne. – Zeszyt 5. – 1961.
19. ЦДІАК України. – Ф. 49. – Оп. 1. – Спр. 2523.
20. Акты о мнимом крестьянском восстании в Юго-Западном крае в 1789 г. // Архив Юго-Западной России. – 1902. – Т. III. – Ч. 4.
21. Костомаров Н.И. Последние годы Речи Посполитой // Собр. соч. – СПб., 1905. – Кн. 7.
22. Козацькі пісні. – К., 1969.
23. Потоцкий // Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я.Ф. Головацким. – М., 1878. – Ч. 1. Галицкие народные песни.
24. Кривошея І.І. Стосунки польських аристократів і Василіанського ордену в XVIII столітті (на прикладі магнатів Потоцьких) // Еліти і цивілізаційні процеси формування нації. – Т. 1 – К., 2006.
25. Wizytacje generalne parafii unickich w województwie Kijowskim i Braclawskim po 1782 roku Opracował i wydał Marian Radwan. – Lublin, 2004.
26. Державний архів Черкаської області. – Ф. 833. – Оп. 1. – Спр. 2, 68.
27. Петренко О.С. Панський маєток на Східному Поділлі наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст.: соціально-економічні та етно-конфесійні відносини: Дис... канд. істор. наук: 07.00.01 / НАН України, Інститут історії України. – К., 2005.
28. Підгаєцький В. Історія як вухо Ван Гога і/або, як людина у минулому і/або минуле в людині // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Гол. ред. В. Смолій; відп. ред. І. Колесник. – Вип. 1. – К., 2005.

Summary

The article dwells upon the “Ukrainian question” in the activity of Stanislav Pototsky, one of the most influential and rich Polish magnates of the second half of XVIII – beginning of XIXth century.

Ю. В. Легун

ГОСПОДАРСЬКІ ІНВЕНТАРІ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ПОДІЛЛЯ XVII-XIX СТ.

Господарські інвентарі казенних і приватних маєтків залучають до розвідок з історичної демографії, просопографії, історії сімей, окремих питань мікрорегіоналістики. Відтак, вони уже давно склали предмет посиленої, уваги української [1], російської [2], польської [3] і радянської [4] історіографії.

Традиційно увага дослідників з території колишньої Російської імперії концентрується на питаннях вартості інвентарів для соціально-економічної історії: з'ясування обсягів експлуатації селян, виявлення особливостей ведення магнатського і хлопського господарств тощо. Саме за цією ознакою долучали до своїх праць матеріали інвентарів І.О. Гуржій [5], Н.М. Дружинін [6], В.П. Теплицький [7], В.О. Маркіна [8], Є.Д. Сташевський [9], Т.І. Лазанська [10], А.Л. Зінченко [11]. Важливим напрямком роботи з інвентарями стала їх публікація [12]. Щоправда, у багатьох таких виданнях подана тільки описова частина документу, без масивних переліків імен і повинностей залежних селян і міщан. Останнім часом все частіше ці документи видають у повному обсязі і, таким чином, залучають до наукового обігу [13].

Господарські інвентарі на території Поділля з'явилися як продукт державно-господарської системи Речі Посполитої. Тому досвід їх вивчення польськими істориками є насущним для української історичної науки. Зокрема, польські вчені розробляють й інші аспекти джерельної вартості інвентарів у працях, присвячених питанням ономастики та антропоніміки [14]. Систематично тут публікуються тексти інвентарів у відповідних рубриках наукових збірників, часописів та як окремі видання [15].

Широке географічне, хронологічне і змістовне використання терміну “інвентар” дозволяє нам лише загально визначити цей документ, як господарський опис великої сільськогосподарської економії. Вони постають від кінця XV ст., щоразу частіше у міру зростання значення феодалної ренти. Спочатку з'явилися інвентарі костельні, далі – королівські, шляхетські і міські. Мета їх укладання полягала у реєстрації нерухомості, належної феодалу, а також селянської, з зазначенням накладених на них повинностей [16, с.59].

Практика укладання інвентарів на теренах Поділля тривала два століття, нею були охоплені фактично усі сільські населені пункти. Як наслідок цієї роботи утворився потужний джерельний комплекс, який, всупереч значним втратам, зберігає свої інформативне значення і донині.

Весь цей загальний масив може бути класифікований за різними ознаками. Так, за походженням вони поділяються на дві великі групи – інвентарі державних і приватних маєтків. За призначенням виділяємо кілька типів інвентарів: фільваркові, які використовувалися економією маєтку для господарського обліку; подавчі, що склалися при передачі маєтків в оренду або заставу; традиційні, які упорядковувалися судовими виконавцями при передачі маєтків боржників у традиційну посесію кредиторам; перевірочні, що склалися у випадку виникнення суперечок між власниками маєтків та посесорами; “масальні”, які з'являлися при поділі майна між спадкоємцями. Інвентарі казенних маєтків мали свої особливості укладання. Відповідно, ми вирізняємо серед них люстраційні, повірочні, оброчні, геометричні.

Практика створення інвентарів приватних сіл мала свої особливості, які відобразилися і у формулярі документу, і у стані їх збереження в архівах. Мабуть, найдавнішим нині відомим господарським реєстром діничного маєтку Центрального і Східного Поділля є інвентар Меджибізького ключа 1692 року, що зберігається у бібліотеці Чарторийських у Кракові [17]. Зміст цього документу яскраво ілюструє початковий стан запровадження практики укладання інвентарів. За своєю формою його слід віднести до так званих “інвентарів-ревізій”, тобто списків населення міст, містечок, сіл, укладених спеціальними ревізорами у періоди сильного запустіння. Зокрема, цей реєстр розміщено на одному аркуші паперу, де подано списки чоловіків-християн – жителів Меджибожа (52 особи); Kahaç Zydowski цього ж міста (14 осіб); мешканців сіл: Головчинець (4); Підлісного (1); Ярославки (5); Пархомівців (7); Терешівців (4); Митківців (1); Русанівців (3); Писарівців (3); Климашівки (2); Пирогівців (3); Бахматівців (6); Масійовців (5); Марківців (1); Шпичинець (5); Волосівців (1); Пашківців (3); Redezjnie (2); з волості Барської (12 осіб). У переліку замкових жителів без вказівки імен згадані козаки, млинар, пушкар, теслі, гончар, бондар та “всі вдови” – 40. Переважна більшість зазначених у списку осіб віднесена до однієї з двох категорій – піших чи кінних. Крім того, у других зазначена кількість коней – 1 або 2. Подекуди згадана й інша живність з селянського господарства: вівці, корови, кози. Ні про яку фіксацію повинностей у документі не йдеться.

З цього ж історичного періоду збереглися матеріали інвентарного характеру, які уклалися турецькою окупаційною адміністрацією. Однією з найбільших сенсацій для дослідників нашого краю стала публікація відомим польським тюркологом Даріушем Колодзейчиком неперевіреного турецького джерела: 382-сторінкового “defter-i mufassal” – детального перепису податників і податків, проведеного наприкінці 1681-1682 рр.” [18].

Кам'янецький еялет проіснував під султанською владою до 1699 р. Згідно з традиційною османською процедурою, започаткованою ще в XVI ст., першим етапом організації завойованої території став перепис місцевого населення. Територія, охоплена цим переписом, здебільшого стосувалася Центрального Поділля. Східну її межу можна окреслити умовною лінією Хмільник – Шаргород – Могилів. Реєстр доносить до нас імена чоловіків – жителів населених місць та суми і види оподаткування. Тут зафіксовано чимало вказівок на професійну діяльність осіб: піп, отаман, швець тощо.

Стабілізація політичної ситуації та залюднення виснажених Руїною територій призвели до більш-менш систематичного укладання інвентарів на території Поділля з 20-х років XVIII ст. [19]. Переважна більшість документів цього періоду перебуває у складі різних архівних збірок Польщі. Вкажемо лише декілька з них. Чи не найбільшу кількість господарських справ в Головному архіві давніх актів (AGAD), зокрема інвентарів з Поділля, містить збір львівського історика Олександра Чоловського. Географія цього зібрання надзвичайно строката і включає економічні папери з Балтського, Ямпільського, Ольгопільського (м. Бершадь і села), Кам'янецького (села навколо Жванця, сс. Оринин і Ормяни), Летичівського та інших повітів.

Чимало матеріалів з наших теренів перебувають на збереженні у Державному архіві в Кракові (1-й відділ на Вавелі). Тут вони належать до двох великих колекцій – архівів Сангушків і Ходкевичів. Зокрема, у складі останнього зберігаються документи родини Щеньовських [20], пов'язані з селами Ровець, Забужжя, Біскупка, Михайлівка, Володіївці – Вінницького, Літинського, Ямпільського повітів Подільської губернії.

Певна кількість господарських матеріалів з теренів Поділля перебуває на збереженні у бібліотеках і музеях Польщі. Зокрема, в бібліотеці Курницькій ПАН (м. Познань – Курнік) є документи родини Вороничів XVIII-XIX ст.; кримінальні акти з Сатанова XVIII ст. В Ягеллонському університеті (м. Краків) – збір Владислава Гурського, створений в Котюжанах на Поділлі, маєткові документи Пепловських, Білінських і Вижицьких, пов'язані з регіоном. У науковій бібліотеці Польської Академії наук (м. Краків) – фрагменти родових архівів Ходкевичів, Чарторийських, Четвертинських, Грохольських, Любомирських, Мнішків, Немировичів, Олізарів, Потоцьких з Тульчина [21, с.82], Жевуських, Тишкевичів, Садовських та ін. Тут же в Кракові, у бібліотеці Чарторийських зберігається велетенський економічний архів Сенявських і Чарторийських (ключі: Гранівський, Зінківський, Летичівський, Миколаївський, Меджибізький, Сатанівський, Старосинявський, Тарнорудський) [22] та фрагменти архівів Ходкевичів, Красінських й ін. А у місцевому Національному Музеї – фонди Браніцьких і Ходкевичів [23]. Цей перелік можна продовжувати й далі.

З бігом часу вдосконалювався і формуляр цих реєстрів. У таблицях інвентарів почали відображати не тільки імена підданих та їхнє майно, але й обсяг повинностей. Власне, фіксація цього показника і була чи не головною ціллю укладання інвентарів. Так, у масивній справі-збірці господарських інвентарів кількох ключів графів Потоцьких з Брацлавського воєводства за 1787 р. [24] зібрані документи, у таблиці яких відображені “лічба господарства”, “тягло”, дні “панщини” і “косовиці”, “чинш”, інші грошові виплати.

Практика творення господарських інвентарів приватних маєтків знайшла своє продовження і при російській владі у першій половині XIX ст. Крім господарської доцільності, цьому сприяли збереження фрагментів польської юридичної системи та значне переважання дідичів-поляків, які прагнули ретельно дотримуватися традицій Речі Посполитої.

Найбільша кількість таких документів відкладалася у фондах повітових судів регіону (Державні архіви Вінницької, Хмельницької, Київської, Житомирської областей), фамільних фондах магнатів у ЦДІАК України, різних архівах Польщі. Не можна обійти увагою також фонд Головного суду Подільської губернії, який зберігається у ДАХО [25]. Однією з найбільш відомих колекцій інвентарів приватних маєтків Поділля володіє VI фонд Інституту Рукопису НБУВ.

Окремий різновид інвентарів періоду Російської імперії творився на вимогу держави при введенні в дію Інвентарних правил. Перш ніж наважитися на скасування кріпацтва, уряд Російської імперії протягом кількох десятиліть намагався за допомогою косметичних заходів зменшити гостроту питання землі та волі для селян. У ряду таких заходів стоїть і запровадження у кінці 1840-х років інвентарів у поміщицьких маєтках. “Правила” мали і своє чисто політичне значення – як засіб протидії сепаратизму панів-поляків та відплата за повстання 1830-1831 рр.

Інвентар укладався за державним зразком, у кожному маєтку. Його урочисто вводив у дію повітовий справник і предводитель дворянства. При цьому поміщики або їх управителі давали розписки про поінформованість щодо судової відповідальності за порушення вимог документу [26]. Інвентарі всіх маєтків розглядалися у губернських комітетах і були затверджені вже у вересні 1852 року [27, с.702].

Формуляр документа вийшов досить складним, з зазначенням різноманітної побіжної інформації. Таблиця включала 8 основних рубрик – номер з/п; номер дому за ревізією 1834 р.; колонку з назвою села й іменами усіх його жителів; “нарядъ” – тяглових, піших та городників; наділ землі; майно – худоба; вік селян; категорії членів родини – ревізькі, здатні до праці або нездатні, новонароджені. Чимало важливих відомостей можна запозичити з останньої колонки інвентарів, яка як правило, залишалася неназваною, але занотовувала, за сучасною термінологією, “примітки”. Ось тільки короткий перелік записів з реєстру с. Липовенького Балтського повіту 1845 р.: “пастух экономический”, “в помещицъей прислуге”, “садовник экономический”, “мельник”, “досмотрщик запасного гумна”, “соцкий сельский”, “староста церковный” тощо [28]. У цьому ж інвентарі, у графі “Имена и прозвания” додатково зазначені родинні зв'язки деяких селян – “внука”, “сестра”, “воспитанница”, “мать”.

Хоча укладання цих документів охопило усі приватновласницькі села регіону, в архівах не відклалися їх окремі масивні колекції. У складі Державного архіву Хмельницької області є окремий фонд “Подільський губернський інвентарний комітет з укладання і розгляду інвентарів на поміщицькі маєтки” (Ф. 241). Він складається з двох описів у 1346 і 77 справ. У першому описі одиниці титуловані: “Про інвентар маєтку села поміщика ...”, у другому: “Справа про розгляд інвентаря і виписка з інвентаря маєтку ... поміщика...”. Друга назва точніше відображає зміст цих архівних одиниць. На жаль, повні інвентарі приватновласницьких сіл до них не належать. Йдеться тільки про виклад обставин їх укладання та виписи з інвентарів, у яких є чимало цікавого для дослідників соціально-економічних відносин часів реформи та краєзнавців.

Казенних маєтків на Поділлі завжди було менше, ніж приватновласницьких. Щоправда, ця пропорція впродовж XIX ст. зазнавала певних змін: за рахунок конфіскацій дворів учасників

польського повстання 1831 року та секуляризації церковних земель. Існував і зворотній рух – продаж державного майна у приватні руки. Зокрема, приватизація землі, селян й майна мала і економічне, і політичне завдання – збільшення частки російських поміщиків серед домінуючих поляків. Попри тимчасові скорочення, загалом у XIX ст. чисельність державних селян зростала – під кінець століття вони склали близько 1/5 від загальної кількості.

Наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. система управління казенними володіннями на українських та білоруських територіях Російської імперії, набутих під час поділів Речі Посполитої, залишалася майже незмінною, продовжуючи традиції цієї держави. Ці села знаходилися переважно у орендному та суборендному володінні у місцевих панів (найчастіше поляків) й інвентарі, які упорядковувалися у них, за своєю формою і змістом були тотожними до тих, що походили з приватних сіл.

На початку XIX ст. центральне управління казенними землями, лісами, оброчними статтями, державними селянами, орендними та іншими маєтками Російської імперії здійснював Департамент державного майна Міністерства фінансів.

Справи Департаменту зберігаються у 379-му фонді Російського Державного історичного архіву (м. Санкт-Петербург) [29]. 11 246 архівних одиниць, зібраних тут, охоплюють період від 1803 до 1837 року. Чимало спеціальних інвентарів Поділля є і у фонді 2-го Департаменту Міністерства держмайна, яке перейняло управління казенними селянами з кінця 1830-х рр. Окремі інвентарі цього періоду долучені до справ про люстрації казенних маєтків 1850-60-х рр. з фонду № 490 “Подільське губернське правління державного майна” ЦДІАК України [30]. Немало інвентарів казенних і приватних маєтків зберігалось і у фондах ДАХО “Подільська казенна палата” (№ 226) та “Канцелярія Подільського губернатора” (№ 228), які стали жертвами пожежі 2003 року. Певна кількість подібних документів відклалася у фонді Подільського губернського правління (№ 227) цього ж архіву.

Зауважимо, що описові назви архівних одиниць не завжди свідчать, чи знаходяться у них інвентарі. Однак ймовірність цього є досить високою. Йдеться про справи під заголовками на кшталт: “Про люстрацію села... (фільварку, маєтку, хутора, тощо)”, “Про конфіскацію...”, “Про переведення на оброк селян села...”, “Про передачу до військового відомства...”, “Про повернення до казенного відомства маєтків...”, “Про облаштування...”. Саме у архівних одиницях під такими титулами найвірогідніше знаходяться інвентарі казенних сіл Поділля.

Хоча інвентарі казенних маєтків до кінця 1830-х рр. були явищем досить масовим, вони не склали окремих архівних колекцій, нерідко зберігаються у складі інших, більших справ. Причина цього – у особливостях укладання інвентарів окремих економік та староств, які створювали задля задоволення локальних господарських потреб.

Однак, держава не могла обійтися без обліку належного їй майна і тому поруч з такими спеціальними інвентарями укладалися і аналогічні під час проведення генеральних люстрацій королівщин [31], а пізніше – казенних маєтностей. У XVIII ст. уряд Речі Посполитої здійснив два такі заходи на Правобережній Україні – у 1765 та 1789 рр. Третю (1798 р.) проведено вже російською владою [32]. Головним завданням люстрації було визначення прибутків староств, частина яких, під назвою “кварта”, мала надходити у державну скарбницю. У 1765 році відповідальні чиновники, визначаючи суми інтрати, яку отримували старости від підданих, користувалися фільварковими інвентарями старостинських сіл. Наступні люстрації – 1789 і 1798 рр. були складені більш детально. У них містилися списки селян-господарів з розбивкою їх на розряди та вказівкою величини повинностей, накладених на кожного з селян – т. зв. люстраційні інвентарі.

Новий масив господарських документів з’явився після 1838 року – початку видозміни системи управління казенним землеволодінням, відомою під назвою “реформа Кисельова”. Її впровадження на Правобережжі регулювалися “Установленням про управління державним майном в Західних губерніях і Білостоцькій області”, затвердженим 28 грудня 1839 року. Реформа передбачала проведення люстрацій казенних маєтків. У результаті цих акцій були створені архівні колекції оригіналів та проектів люстраційних, повірочно-люстраційних, геометричних, тимчасових оброчних інвентарів та маса супутніх документів, що містять інформацію про державних селян губернії 1840-1860-х рр.

Всі ці облікові заходи здійснювалися Міністерство державного майна. Окремі підрозділи міністерства стали фондоутворювачами, збірки документів яких зберігаються у РДІА. Серед них особливо привертають увагу 384-й фонд – другого департаменту Міністерства державного майна та фонд № 380 – “Плановий архів міністерства землеробства”.

384-й фонд нараховує 22 463 справи, первинна інформація про які міститься у кількох десятках описів. Одиниці зберігання у них згруповані за хронологічним принципом, тому в окремому описі зустрічаємо справи кількох відділень. Наприклад: опис № 2 “документи люстраційного, тимчасового відділень та канцелярії за 1840-1842 рр.”, або № 3 – “I-VII

відділення, канцелярія за 1843-1846 роки”. Однак, окремі описи містять назви збірок лише однієї тематики: № 13 “Про фондушеві маєтки і капітали” (1819-1865 рр.) або № 15 “Тимчасове конфіскаційне відділення”.

Переважно описи нараховують від однієї до двох тисяч одиниць зберігання. Винятки є, але вони не чисельні. Добірка “Про фондушеві маєтки та капітали” складається із 426 справ, а опис № 1 нараховує 2281 архівну одиницю.

Зрозуміло, що до імперської столиці надходили документи, перш за все, узагальнюючого характеру. Але і тут знаходимо окремі господарські інвентарі, що уклалися під час люстрацій маєтків.

Крім 384-го зберігаються вони і в фонді № 380 “Плановий архів міністерства землеробства”. У ньому містяться карти і плани казенних та приватних земель й лісів по губерніях і областях Російської імперії. Зокрема, у описі № 22 зазначені 137 одиниць зберігання, що стосуються Подільської губернії. З них 48 справ мають у своєму складі не тільки топографічні схеми, але й геометричні інвентарі переважно упорядковані у 1848-1852 роках.

Значно більшими є колекції інвентарів казенних маєтків 1840-1860-х років у Центральному Державному історичному архіві України у м. Києві. Матеріали, створені у ході проведення люстрацій, відклалися окремими колекціями у фондах ЦДІАК України № 490 “Подільське губернське управління державного майна” та № 492 “Києво-Подільське управління державного майна головного управління землевпорядкування”. Можливе їх віднаходження і у окремих справах під титулом “Про повірочну люстрацію казенного маєтку...” з майже 200-т позицій, що зберігаються у 515-му фонді ЦДІАК України “Подільська люстраційна комісія”. Хоча в основному тут відкладалася різна супровідна документація періоду укладання люстрацій.

Люстраційні матеріали 492-го фонду зібрані у його 34-му описі “Плани і карти Київської і Подільської губерній 1777-1918 рр.” Зокрема, тут згруповані за повітовим поділом понад 400 справ з планами і планшетами садибних земель, лісів, угідь, сіл. Лише окремі з них хронологічно виходять за межі XIX ст. Переважна більшість створена при люструванні казенних поселень і датується 1838-1874 роками.

Майже 450 люстраційних, повірочно-люстраційних інвентарів та їх проектів з Поділля зберігаються у 490 фонді “Подільське губернське управління державного майна” ЦДІАК України. Їх назви зафіксовані у 29-му описі цього зібрання. Час укладення документів припадає на 1840-1860-ті рр. Певна кількість справ поруч з інвентарями містить і плани населених пунктів, що робить їх подібними до одиниць зберігання з 380-го фонду РДІА.

У сенсі отримання інформації про особу, родину, господарство селянина, повірочно-люстраційні інвентарі 1860-х рр. надавали ще менше інформації, аніж раніше укладені люстраційні. У таблиці значно більше уваги приділено характеристиці земельних угідь, наданих селянинові. Вказували лише імена голів родин, вік селян не фіксувався.

Завдання, які вирішували при створенні документів, зумовили те, що у них повніше відображена економічна складова життя селянської родини, а власне сімейні стосунки – побіжно. У значній кількості згадок йдеться про імена господарів родин (здебільшого – чоловіків). У той же час жоден інший різновид джерел не скаже нам стільки про майновий стан родини, належну їй землю, худобу, споруди. Безумовно, що ця інформація зацікавить будь-якого дослідника, що займається селянськими родоводами.

Саме у господарській документації відображений і рівень панщинного і податкового навантаження на родину подільського землероба, що є ключем до розуміння його побуту і світосприйняття. Тобто, документи відкривають можливість дослідження проблем соціальної психології.

Зазначимо, що значна частина видів господарських документів, як і церковних матеріалів, походила з часів Речі Посполитої, що дозволить, при належному вивченні і опрацюванні цих збірок, подекуди просувати у часі нижню межу досліджень з генеалогії подільського селянства.

Джерела та література

1. Антонович В. Исследование о крестьянах в Юго-Западной России. – К., 1870.
2. Ковальський Н.П., Атаманенко В.Б. Инвентари как источник по социально-экономической истории городов Украины XVI-XVIII вв. (на материалах г. Острога): Депон. в ИНИОН. – Днепропетровск, 1988.
3. Струкевич О. Інвентарі як джерело для вивчення соціально-економічної історії Подільського села у перш. пол. XIX ст. // VII Подільська іст.-краєзнав. конф. Секція іст. доживтн. періоду. – К.-П., 1990.
4. Кавецкий С. О люстрации и регулировании казенных имений // ЖМГИ. – 1860. – Ч. 4.
5. Leskiewicz J. Znaczenie inwentarzy dóbr ziemskich dla badań historii wsi w Polsce w XVIII w. // Kwartalnik Historyczny. – LX. – 1953. - № 4.
6. Moczulska A. Inwentarze, protokoły licytacji, interczyzy i testamenty zawarte w aktach notarialnych z obszaru Królestwa Polskiego w XIX wieku // Studia Źródłoznawcze. – T. XXII. – 1977.
7. Bortkiewicz F., Stankiewicz Z. W sprawie przydatności lustracji XIX wieku do badań nad dziejami wsi Królestwa Polskiego // Przegląd historyczny. – T. LI. – Z. 4.

8. Borkiewicz F., Stankiewicz Z. Tabele prestacyjne jako źródło wiadomości o przemianach wsi Królestwa Polskiego w połowie XIX wieku // *Przegląd historyczny*. – Т. LIII. – З. 2.
9. Улащик Н.Н. Инвентари помещичьих имений Зап. Белоруссии и Литвы 40-х годов XIX в. как исторический источник // *Проблемы источниковедения*. – 1962. – № 10.
10. Jablonskis K. ir Jučas M. Lietovos inventorai (XVII a.). – Vilnius, 1962.
11. Козловский П.Г., Чепко В.В. Инвентари и хозяйственные документы магнатских владений Белоруссии XVI-XVIII вв. и инвентари помещичьих имений первой половины XIX в. как исторический источник // *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1962 г.* – Минск, 1964.
12. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К., 1954.
13. Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселева. – Т. 1-2. – М.; Л., 1946-1958.
14. Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60-90-ті роки XIX ст.). – К., 1959.
15. Маркина В.А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. – К., 1961.
16. Сташевский Е.Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – первой половине XIX в. – М., 1968.
17. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостной системы. – К., 1989.
18. Зінченко А.Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX століття. – К., 1994.
19. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевской, Подольской и Волынской генерал-губернаторе. – Киев, 1886 – Ч. 7. – Т. 1.
20. Lustracje królewsczyzn ziem ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej poł. XVII wieku / Wydał Aleksander Jabłonowski. – Warszawa, 1877.
21. Podole w schyłku w. XVI // *Ateneum*. – 1880. – Т. II, zesz. 3; Т. III, zesz. 1,2.
22. Polska XVI wieku pod względem geograficznym, statystycznym. – Т. VIII. Ziemia Ruskie. Wołyń i Podole opisane przez Aleksandra Jabłonowskiego. – Warszawa, 1899.
23. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / Переклад, упорядкування і передмова Ірини Ворончук. – К.; Старокостянтинів, 2001.
24. Gała S. Źródła archiwalne – ich wartość i wyzyskanie w badaniach antropomicznych // *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN* – Т. XXVII. – Łódź, 1981.
25. Piotrowicz-Ziembołowska W. Nazwy osobowe wsi Nienadowa na przełomie XVIII i XIX wieku // *Rocznik Przemyski*. – Т. 31. – 1995. – З. 3.
26. Kazimierski J. Inwentarz pomiarowy dóbr klucza Brańczego na Białorusi z 1682 roku // *Kwartalnik historii kultury materialnej*. – R. III.
27. Baranowski B., Bartyś J. Inwentarz dóbr Leźnica Mała w Łęczyckiem z 1811 roku // *Kwartalnik historii kultury materialnej*. – R. VII. – 1960. – № 4.
28. Szymański Józef. Nauki pomocnicze historii. – Warszawa, 2004.
29. Biblioteka Czartoryskich. – Sign. 8174. – Т. 1.
30. Kolodziejczyk D. Ottoman Survey Register of Podolia, 1681: Defter-I-Mufassal-I Eyalet-I-Kamanice Hardcover, Harvard Univ. Pr., 2004.
31. “Inwentarz klucza Międzybozkiego 1717 r.”; Sign. 4341 “Inwentarz klucza Granowskiego 1724 r.”.
32. Archiwum Państwowy w Krakowie. – AMCh. – Sign. 1049-1086.
33. Shanaydrowa B. Fragment zbiorów tularskich w rękopisach Biblioteki PAN w Krakowie // *Rocznik Biblioteki PAN Krakowskiej*. – № 15. – 1969.
34. Biblioteka książąt Czartoryskich. – Sign. 4014-4817, 7640-7888, 8114-9066 та ін.
35. Інформацію про ці та інші збірки див.: *Zbiory rękopisów w bibliotekach i muzeach w Polsce* / Opr. Kamolowa D. В 2-х т. – Warszawa, 2003.
36. 24. Biblioteka Muzeum Narodowego w Krakowie. – Sign. 90. Książka inwentarzów dobr kluczow [...] grawoff Potockich [...]. 1787. У Національній бібліотеці в Варшаві є фільмокопія цієї справи під № 45858. У справі зібрані інвентарі 261 села і міста з Поділля і Уманьщини.
37. Державний архів Хмельницької області. – Ф. 120. Ця збірка розбита на п'ять описів і нараховує 4043 справи за 1796-1831 рр.
38. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 457. – Спр. 69 “Про введення в дію ... правил ... з підписками про те поміщиків і їх управителів”.
39. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – СПб., 1895. – Т. XVIa.
40. ІР НБУВ. – Ф. VI. – Спр. 25-35 “Інвентар і викупні документи с. Липовенького, приналежного Ксаверію і Феліксу Чижевичам”.
41. Про ці та інші матеріали з РДІА з теми дослідження див.: Легун Ю. Матеріали до реконструкцій родовідів казенних селян Поділля (кінець XVIII – середина XIX ст.) у зібранні РДІА (Санкт-Петербург) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2004. – Число 11. – Ч. 1.
42. Див.: У справі “Проект повірено-люстраційного інвентаря с. Медвежого Вушка Вінницького повіту” за 1860 р. є інвентарі цього села і Медвідки за 1834 і 1835 р. // ЦДІАК України. – Ф. 490. – Оп. 29. – Спр. 344.
43. Про практику проведення таких заходів на українських територіях див: Люстрації королівщин українських земель XVI-XVIII ст. / Укл. Р. Майборода – К., 1999.

44. Державний архів Вінницької області (ДАВО). – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 704. Тут зберігаються матеріали люстрації Літинського староства 1798 р.

Summary

This article proves that the economic inventories of the formal and the private house are the most important spring in the investigation of agrarian relationship, social history when we have opportunity to study the way of life, traditions and the culture of the peasantry.

Ю. М. Поліщук

ЕТОНОКОНФЕСІЙНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО ЦАРИЗМУ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

В умовах розбудови Української держави актуальним є питання суспільної злагоди, єднання усіх здорових сил навколо її зміцнення. В такій ситуації з особливою гостротою постає питання духовного єднання народів України, толерантних стосунків представників різних релігійних конфесій. Для цього потрібно мати правдиву історію релігійного життя України.

Потрібно відмітити, що сучасні дослідники приділяли певну увагу даним проблемам [1; 2]. Проте переважна більшість цих робіт присвячена загальноукраїнським церковним проблемам і в них фактично не враховані регіональні особливості релігійного життя, вплив на нього етнічних і політичних факторів. Винятком можуть бути дослідження С. Жилюка, О.М. Іващенко, А.В. Опрі, О. Суліменка, С. Таранця [3; 4; 5; 6; 7] та деякі інші, в яких висвітлюються розвиток російської православної церкви, хасидизму на Волині та політика російського царизму щодо них, ліквідація уніатської церкви, становище старовірських громад на Поділлі. А також фундаментальні роботи французького дослідника Данієля Бовуа, де значне місце відводиться вивченню політики російського царизму щодо католицької церкви на Правобережжі [8; 9].

Проте досліджень, де б комплексно аналізувалася етноконфесійна політика С.-Петербургу в Правобережній Україні фактично немає. Тому автор і звертається до даної проблеми.

Загальновідомо, що до приєднання краю до Російської держави він довгий час перебував у складі католицької Речі Посполитої. Це безумовно наклало свій відбиток, як на етнічний склад населення, так і на його релігійне життя. За даними ревізії населення, яка була проведена в 1795 р. переважну більшість населення тут склали українці – 87,9% [10, с.158] усього населення краю. Другою за кількістю етнічною групою Правобережної України були поляки – дещо більше 10%. За ними розташувалися євреї, яких, за підрахунками В. Наулка тут мешкало 110 тис. чол. (близько 3,5% усього населення) [11, с.37,42]. Інші етнічні групи в цей час були нечисельними і мало впливали на етнорелігійні та етнополітичні процеси, які відбувалися в регіоні в кінці XVIII ст.

Зрозуміло, що концентрація значної кількості представників різних етнічних груп наклала свій відбиток на релігійне життя краю. Адже історично склалося так, що представники кожної з них, як правило, сповідували свою релігію. Так, поляки, які в той час займали панівні позиції в політичному, економічному житті Правобережної України, були католиками. Українці теж сповідували християнство, але в його греко-католицькому (уніатському) варіанті. Євреї сповідували іудаїзм. Певний колорит у релігійне життя краю вносили російські старовіри, які з'явилися тут у другій половині XVIII ст. На початку XIX ст. їх в регіоні мешкало більше 7 тис. чоловік [12, арк.27; 7, с.26]. Взаємостосунки священиків і віруючих цих конфесій і держави були порівняно стабільними і кожна з них займала свою нішу в суспільстві.

Ситуація почала змінюватися, коли в результаті другого (1792 р.) і третього (1795 р.) поділів Речі Посполитої територія Правобережної України була інкорпорована до складу Російської імперії. Тут було утворено три губернії – Волинську, Київську і Подільську, які адміністративно увійшли до складу Київського генерал-губернаторства. Поряд із цим, перед царизмом постало питання вироблення політики, щодо нових підлеглих, серед яких практично не було представників титульної нації – росіян. Особливо це стосувалося корінного населення краю – українців. В її основу було покладено формулу викладену високопоставленим російським чиновником С. Уварова: “православ'я, самодержавство, народність”. Зокрема, 4 грудня 1832 р. він писав, що православ'я, самодержавство, народність є “...останній якір нашого порятунку і найвірніша запорука сили та величі нашої Вітчизни” [13, с.188].

Виходячи із цих принципів, царський уряд і вище духовенство російської православної церкви почали формувати своє ставлення і свої дії щодо священиків і віруючих тих релігійних конфесій, які були представлені на Правобережній Україні. При цьому особлива увага приділялася уніатській церкві, яка, на думку правлячих кіл імперії, була головною перешкодою на